

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

КНИГА 1

Харків
«ФОЛІО»
2023

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Передмова автора до першого видання

Д. І. Яворницький.
Фото. 1885 р. Харків

Основою цієї праці стало десятирічне вивчення життя й воєнних діянь запорізьких козаків, які прославилися безсмертними подвигами в боротьбі за віру, народність і вітчизну. Вся «Історія запорізьких козаків», за планом автора, вийде в трьох томах, причому перший том присвячений виключно зображенню внутрішнього побуту запорізької громади, другий і третій томи присвячені фактичному викладу подій козацьких діянь, починаючи з кінця XV й закінчуючи другою половиною XVIII ст.¹ Головним джерелом при зображенні долі Запоріжжя, крім друкованих українських літописів, польських хронік та різних мемуарів, для автора праці слугували писані документи, розкидані в ба-

гатьох місцях Росії по державних архівах та приватних сховищах (в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Москві, Петербурзі, Архангельську, Соловецькому монастирі), котрі так чи інакше стосуються життя і військових подвигів запорізьких козаків. Але крім архівних матеріалів в основу «Історії» лягло й багатолітнє вивчення автором топографії запорізького краю: вивченню топографії краю автор завжди надавав величезного й першорядного значення, і тому, перш ніж узятися за зображення історичної долі війська запорізьких низових козаків,

¹ Третій том фактично закінчується 1734 р. — Прим. перекладача.

він неодноразово об'їжджав усі місця колишніх Січей, часто плавав Дніпром, спускався через пороги, оглядав острови, балки, ліси, шляхи, цвинтарі, церковні древності, записував козацькі пісні, народні перекази, розкопував поховання в курганах і вивчав усі більш-менш значні приватні й громадські зібрання запорізьких старожитностей. У всьому цьому він керувався виключно любов'ю (й нічим іншим) до запорізьких козаків, яка зародилась у нього ще з доволі раннього дитячого віку, коли його батько, «грамотій-самоук», читав йому безсмертний твір Гоголя «Тарас Бульба» й змушував шестирічного хлопчину ридати гіркими сльозами над лихою долею героя повісті. Враження дитинства були настільки міцними, що спонукали автора, вже у зрілому віці, спочатку до піших походів, а згодом до поїздок запорізькими урочищами; поїздки ці повторювалися з року в рік і врешті стали для нього такими ж необхідними, як необхідні людині їжа, питво й повітря. Цією обставиною пояснюється той пристрасний тон і ті мимовільні помилки, якими наповнена перша друкована праця автора «Запоріжжя»¹ і яку так неприхильно зустрів рецензент п. Житецький², але з повною об'єктивністю оцінив відомий учений і літературний діяч п. Пипін³. У цій праці автор намагався виправити попередні помилки й хиби, й тому ввів до її складу лише п'ять розділів зі своїх попередніх праць, та й то в цілком виправленому й доповненому вигляді. За прикладом попередніх видань автор вважав за необхідне ілюструвати й це видання, щоб зробити його корисним не лише для людей, які цікавляться виключно історією, а й для людей, які б побажали художньо зобразити той чи інший момент з історичного життя запорізьких козаків. У цьому випадку він користувався вказівками й альбомами відомого художника Іллі Юхимовича Репіна. Зрештою, знаючи з досвіду, яких величезних грошей коштують у нас, в Росії, ілюстровані видання, автор «Історії» не смів би й мріяти про це, якби йому не прийшов на допомогу освічений любитель запорізької ста-

---

¹ Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Т. 1, 2. СПб, 1888. — *Прим. перекладача.*

² Г. П. Житецький (1866–1929) — український історик, археограф, діяч культури. Один із засновників ЦНБ АН УРСР. — *Прим. перекладача.*

³ О. М. Пипін (1833–1904) — рос. історик літератури, етнограф, академік Петербурзької АН (з 1896 р.), автор праць з історії української літератури й етнографії. — *Прим. перекладача.*

ровини — землевласник Херсонського повіту Микола Миколайович Комстадіус. На завершення автор наводить читачеві уривки зі вступу, зробленого в минулому столітті українським літописцем Самійлом Величком в його «Літописі подій південно-західної Росії»: «Ласкавий читачу, якщо тобі в нинішній моїй праці щось видасться негожим і несправедливим, то, можливо, так воно і є. Ти ж бо, якби тобі вдалося дістати більш досконаліх і яких-небудь інших козацьких літописців, відклади свою ліню і гречно заповни в цій справі моє невігластво, відповідно до тих літописців, не знищуючи, однак, і моєї мізерної праці, вільно виправити все даним тобі від Бога розумом... Та й важко людині "домацатися" в усьому правди й знання, і якщо попередні описувачі козацьких діянь у своїх працях помиляються, то з ними помиляюсь і я, бо у Святому Письмі сказано, що кожна людина є олжа».

Границі вольностей запорізьких низових козаків

Границі вольностей запорізьких козаків у різний час і за різних обставин постійно змінювалися. Отож визначити межі землі низових козаків досить складно, а часом, за відсутності будь-яких вказівок про це, взагалі неможливо. Першими вказівниками у цьому питанні є українські літописці; але найдостовірніші й найточніші з них обмежуються надто загальними вказівками з цього питання: «Поляки, прийнявши у свою землю Київ і малоросійські краї 1340 року, через певний час усіх людей, які там жили, обернули в рабство, але ті з цих людей, котрі здавна вважали себе воїнами, котрі навчилися володіти мечем і не визнавали над собою рабського ярма, ті, не знівши гніту й рабства, стали самочинно селитися біля ріки Дніпра, нижче порогів, у пустих місцях і диких полях, живлячись рибальством

і звіроловством та морським розбоям проти бусурманів. Польський король Сигізмунд I (1507–1548) першим дарував козакам у вічне володіння землю біля порогів, угору й униз по обох берегах Дніпра, щоб вони, ставши на чолі (!), не дозволяли татарам і туркам нападати на російсько-польські землі.

Польський король Сигізмунд I (1507–1548) першим дарував козакам у вічне володіння землю біля порогів, угору й униз по обох берегах Дніпра, щоб вони, ставши на чолі (!), не дозволяли татарам і туркам нападати на російсько-польські землі.

і звіроловством та морським розбоям проти бусурманів. За Сигізмундом I король Стефан Баторій (1576–1586), крім давнього старовинного складового¹ міста Чигирин, дав як пристановище низовим козакам місто Терехтемирів² з монастирем для постійного проживання у ньому в зимовий час³. На жаль, грамота короля Стефана Баторія про надання запорожцям зазначених земель і міст не дійшла до нас в оригіналі, копія ж з неї, загалом доволі сумнівна, не додає

¹ Місто, що мало право складу товарів за магдебурзьким правом. — Прим. перекладача.

² Тепер с. Трахтемирів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. — Прим. перекладача.

³ Грабянка Г. Летопись. — К., 1854. — С. 18, 21, 22.

Стефан Баторій

нічого до сказаного з цього приводу українським літописцем: «Надає його королівська величність (1576 року, серпня 20 числа) козакам низовим запорізьким вічно місто Терехтемирів з монастирем і перевозом, окрім складового старовинного їхнього запорізького міста Чигирина, і від того міста Терехтемирова на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирина й запорізьких степів, що підходять до земель чигиринських, з усіма на тих землях насадженими містечками, селами, хуторами, рибними по тому березі в Дніпрі ловами та іншими угіддями, а вшир від Дніпра

на степ, доки тих містечок, сіл і хуторів землі здавна були»¹.

З такою ж невизначеністю границь вольностей запорізьких козаків зустрічаємося ми й через шістьдесят вісім років після смерті польського короля Стефана Баторія, коли запорожці з-під влади Польщі перейшли під протекцію Росії разом із малоросійськими козаками та їхнім гетьманом Богданом Хмельницьким. У царській грамоті щодо цього мовиться, що запорізькі козаки користуватимуться попередніми правами й привілеями, наданими їм польськими королями й великими литовськими князями². Зрештою, наступного 1655 року, 15 січня запорізькі козаки буцімто отримали універсал від гетьмана Богдана Хмельницького, який дійшов до нас також у копії і також загалом доволі сумнівний, який уперше більш чи менш точно визначив границі вольностей запорізьких козаків: «А тепер так само володіти їм старовинним містечком запорізьким, Самарь званим, з перевозом і з землями вгору по Дніпру до річки Орелі, а вниз до самих степів ногайських і кримських, а через Дніпро й лимани Дніпрові й Бугові, як із віків бувало, по очаківські улуси, і вгору ріки Буг по ріку Синюху, від самарських же земель через степ до самої ріки Дону, де ще до гетьмана козацького Предслава Лянцкоронського³ козаки запорізькі свої зимівники мали, й те все щоб непорушно навіки при козаках запорізь-

¹ Миллер Г. О малоросийском народе. — М., 1846. — С. 43.

² Величко С. Летопись. — К., 1848. — Ч. 1. — С. 178.

³ Лянцкоронський Предслав (п. 1531 р.) — хмельницький староста. Очолював походи козаків на Акерман (1516 р.) та Очаків (1528 р.). — Прим. перекладача.

ких лишилося»¹. Слова наведеної копії гетьманського універсалу підтверджуються лише тотожним показом границі вольностей запорізьких козаків на західному кордоні. За Бучацьким миром, укладеним 18 жовтня 1672 року в Галичині, польський король Михайло Вишневецький віддав турецькому султанові Магомету IV все Поділля й Україну, а прикордонною лінією володінь запорізьких козаків було визначено річку Синюху, що впадає у Буг з лівого боку².

Такою ж невизначеністю відрізняються свідчення про границі вольностей запорізьких козаків і 1681 року, коли стояло питання про Бахчисарайське перемир'я між Росією й Туреччиною: у той час південну границю між вольностями запорізьких козаків і кочів'ями татар визначали ріки Дніпро й Буг: «У перемирні роки від ріки Бугу й до згаданого рубежа ріки Дніпра турки не повинні були будувати нових міст і відновлювати старих козацьких розорених міст і містечок, лишити їх упорожні й не приймати перебіжчиків; кримським, очаківським і білгородським татарам кочувати зі своїми отарами по обидва боки Дніпра (і по цьому й по тому боці Дніпра бути берегу й землям турецької султанової величності) у степах біля річок; запорізьким і городовим козакам, промисловим людям плавати для рибного лову, звіриноного полювання і соляного промислу Дніпром і всіма степовими річками обох боків Дніпра до самого гирла Чорного моря вільно»³.

1686 року Польща, укладаючи тринадцятирічне перемир'я з Росією⁴ й відступаючи йї Київ, Смоленськ та інші міста, водночас відмовлялася й від усього Запоріжжя: «Униз рікою Дніпром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і запорізький кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу й до Чорного моря, з усіма землями і з ріками, і з річками, і з усіма належними землями, чим здавна володіли запорожці»⁵. Наприкінці того ж століття, за Карловицьким миром, укладеним 26 січня 1699 року між Австрією, Венецією, Туреччиною й Польщею, остання повернула собі Україну, Кам'янець і Поділля, а західною границею володінь запорізьких козаків надалі вважалася річка Синюха, притока Бугу⁶.

---

¹ Миллер Г. О малороссийском народе. — С. 43.

² Соловьев С. История России. — Т. 12. — М., 1880. — С. 127.

³ Записки одесского общества истории и древностей. — Т. 2. — С. 613, 623.

⁴ Помилка автора: 1686 р. було укладено Вічний мир. — Прим. перекладача.

⁵ Акты, изданные археографической экспедицией. — 1836. — Т. 4. — № 290, 430.

⁶ Соловьев С. История России. — Т. 12. — С. 127.

Карта українських земель бл. 1750 р.

Недостатньо відомостей для вирішення питання про границі вольностей запорізьких козаків дає і трактат 1700 року про тридцятирічне перемир'я між Росією й Туреччиною¹: у ньому є вказівки лише про південну границю запорізьких володінь. «Подніпровські містечка всі розорити, місцям, на яких вони стояли, бути в султанській стороні пустими, та й усім землям по Дніпру від Січі Запорізької до Очакова так само бути пустими. Лише на середині між Очаковом і Кизикерменом бути поселенню для перевозу через Дніпро всіляких проїжджих і торгових людей. Бути біля того поселення оточенню з рівцем і огорожкою, як личить селу, а вигляду городової фортеці й жодної оборони те оточення мати не може. Азову місту з усіма старими й новими містечками й землями та водами між тими містечками бути всім у державі царської величності, а від Перекопу й від краю моря Пере-

¹ Ідеться про Константинопольський мир. — Прим. перекладача.

копського¹ до першого азовського містечка (Міуського) землям бути порожніми»². За цим трактатом «бар'єром» між вольностями запорізьких козаків і кочів'ями ногайських татар визнано землі від ріки Великої Берди до міста в гирлі ріки Міусу, де вона впадає в Азовське море, й від ріки Міусу до ріки Дону³; нижче цього «бар'єра» запорожцям заборонялося переходити на морські коси, лимани й озера для риболовлі.

Лише в межовому записі 22 жовтня 1705 року між Росією й Туреччиною, здійсненому біля ріки Бугу російським думним дяком Омелянном Івановичем Українцевим і турецьким пашею Ефенді Коч Мегметом, ми вперше натрапляємо на точне і більш-менш детальне визначення границь запорізьких вольностей, та й то лише з одного південно-західного боку, від кордонів Польщі. «Початок границь від польських кінців, де польський кордон закінчився, униз рікою Бугом до наших комісарських обозів, і від наших комісарських обозів, себто рікою Бугом за дві години до Ташлика, який по-турецьки зветься Великим Конаром⁴, і від Великого Конара полем поперек ріки Мертвовод, а перейшовши Мертвовод, полем через Єланець, який по-турецьки зветься Єнгулою, де впадає Великий Інгул⁵, тоді, перейшовши Великий Інгул, полем до річки Висуні, а перейшовши поперек Висунь, полем до Малого Інгульця, а перейшовши Малий Інгулець через Бекеневський брід, який за десять годин від кизикерменських пустих місць, а від того броду полем просто до гирла річки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро, а від кизикерменських пустих місць до того місця чотири милі, і тим закінчиться границя»⁶. Зрештою, у цьому ж записі зроблено застереження, що «піддані його царської величності вільно можуть ходити на Лиман і на Чорне море для всіляких своїх пожитків, лише смирно й без зброї». Так визначалася південно-захід-

---

¹ Ідеться про Сиваш. — *Прим. перекладача.*

² Соловьев С. История России. — Т. 14. — М., 1879. — С. 302.

³ *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских Козаков. — СПб, 1888. — С. 152.

⁴ Як справедливо вважає В. М. Ястребов, до балки Великого Сухого Ташлика (Объяснительная записка к карте елисаветградской провинции 1772 г. // Записки одесского общества истории и древностей. — Т. 14).

⁵ Явна помилка: йдеться про р. Сухий Єланець, яка впадає не в Інгул, а в Буг.

⁶ Полное собрание законов. — Т. 4. — Ст. 2077. — С. 324.

на границя запорізьких вольностей. Щодо південно-східної границі, то вона, як видно з генеральної карти де Боксета 1751 року, простяглася від гирла річки Кам'янки вгору Дніпром, де в нього вперше впадає ріка Конка з Плетеницьким лиманом, звідти вгору проти течії Конки, потім над верхів'ями річок Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди і, врешті, по ріці Великій Берді аж до її гирла, що впадає в Азовське море.

Від 1709 до 1733 року запорізькі козаки жили на татарських землях, спочатку на межі російських володінь з татарами по річці Кам'янці, що впадає в Дніпро з правого боку, за 30 верст¹ вище міста Кизикермена, а потім значно нижче російсько-татарського кордону, в урочищі Олешках, за річками Конкою і Чайкою, ліворуч від Дніпра. Це був час, коли запорізькі козаки з кошовим отаманом Костянтином Гордійовичем Гордієнком або Головком на чолі, бажаючи бачити «свою отчизну, милую матку, и войско запорожское, городовое и низовое, не тилко в ненарушимых, лечь и в расширенных и размноженных вольностей квітнучую и изобилуючую, отдалися в оборону найяснішого короля его милости шведскаго, Карла XII»². Тоді вони поплатилися за це втратою власних вольностей у межах Росії й перейшли в підданство до турецького султана й кримського хана. Але це тривало лише протягом двох років. За нещасливим для Петра I Прутським миром 1711 року він мав відступити Туреччині великий шмат землі, починаючи від Азовського моря знизу й ідучи вгору на північ до половини течії ріки Орелі. Звідси, повернувши під тупим кутом до гирла тієї ж ріки Орелі при впадінні в Дніпро; від гирла Орелі, перейшовши Дніпро, вгору понад правим берегом Дніпра до містечка Крилова; від Крилова, повернувши з півночі на південь, по верхів'ях рік Іркля, Інгульця, Інгула й до верхів'їв річки Висі; від річки Висі по річці Синюсі й до її впадіння у ріку Буг. Віддавши туркам цей величезний кут землі, Петро I водночас змушений був власними військами зруйнувати російські фортеці — Новобогородицьку в гирлі Самари, Кодацьку на правому березі Дніпра, навпроти першого порога, й Кам'яний Затон, нижче Микитинога, та зобов'язався не турбувати запорізьких козаків, «забрати від них свою руку й не втручатися

---

¹ Дометрична міра довжини, 1,0668 км. — *Прим. перекладача.*

² *Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. 4. — М., 1842. — С. 318.

до них»¹. Тоді запорожці *de jure*² знову стали володарями своїх вольностей; вони розкинули свої хутори й зимівки по очаківському боці, від Переволочної до самого Бугу, й по кримському від ріки Самари до Азовського моря; на цих просторах вони могли займатися полюванням, однак не влаштовуючи жител³.

Але з 1734 року запорізькі козаки знову перейшли під владу Росії. Тоді, після перемоги російських полководців Мініха й Лассі над турками й татарами за участю й запорізьких козаків, між Росією й Туреччиною 18 вересня 1739 року було укладено Белградський мир⁴, а 4 листопада 1740 року на ріці Великому Інгулі було здійснено особливий «інструмент» між російським уповноваженим, таємним радником Іваном Івановичем Неплюєвим і турецьким комісаром Мустафою Беєм Селіхтаром Кятіби з двома товаришами. За цим «інструментом» володіння запорізьких козаків визначалися із заходу прямою лінією від гирла Синюхи до гирла Берди при Азовському морі. «Прибувши до самої ріки Бугу, комісари держави Оттоманської для більшої зручності за спільною згодою, негайно перейшовши згадану ріку, стали табором при її березі й від обох сторін поставили між таборами по одному наметові для конференції, й після кількох конференцій, суперечок і міркувань нарешті найкращим чином між собою погодилися й постановили на основі інструментів, даних від визначених комісарів обом сторонам 1705 року, тобто турецького 1118 року, встановити кордон таким чином: починається цей кордон від закінчення польських кордонів⁵ і йде вниз рікою Бугом на шість годин від Ташлика, тобто Великого Конара⁶, й, будучи там, вирішили, що оскільки місце Конар відоме само по собі, знаків тут можна не робити, а спільно вирішили, що воно буде замість знака; а від Конара границю вели полем прямою лінією й на відстані десяти верст від нього, перейшовши ріку Гарбузину, поставили два знаки, з російського боку квадратний, а з турецького круглий. І там, не дійшовши згоди, стали табо-

---

¹ Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 302; *Брикнер*. История Петра Великого. — Т. 2. — СПб, 1882. — С. 488.

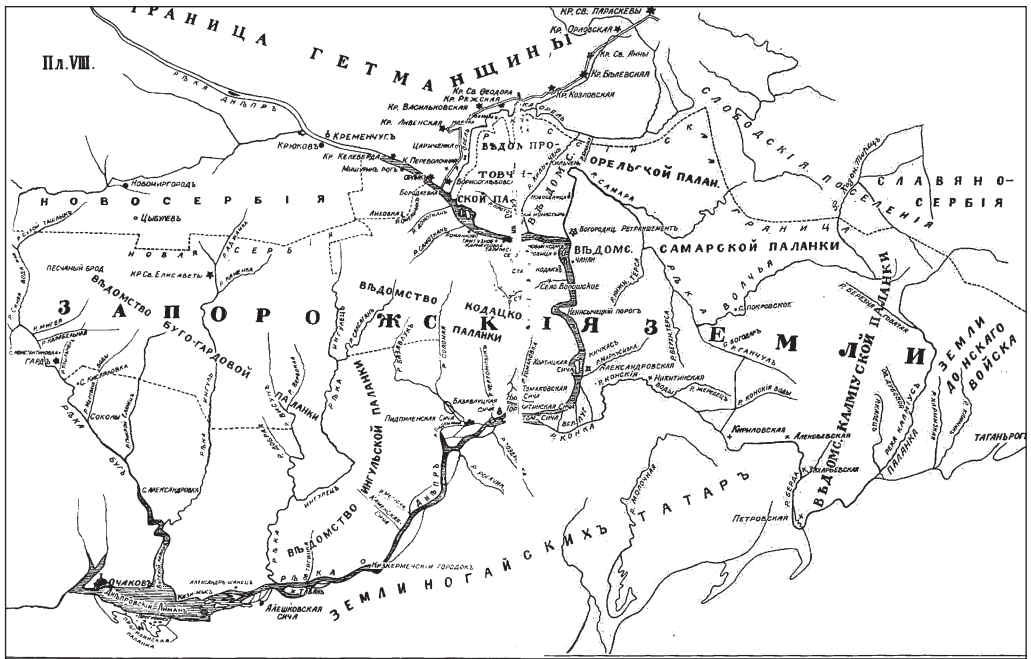
² Юридично (*лат.*). — *Прим. перекладача*.

³ *Мышецкий С.* История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 21–23; Генеральная карта де Боксета 1751 р.

⁴ Записки графа Миниха. — СПб, 1874. — С. 53.

⁵ Від гирла р. Кодими, де й тепер є містечко Кінецьпіль.

⁶ Та сама балка Великий Сухий Ташлик, нижче р. Корабельної, більш як 40 верст від польського Кордону.

Карта «Вольностей Війська Запорізького». Гравюра кінця XIX ст.

ром при ріці Мертвих Водах¹ і тримали численні конференції й суперечки про розмежування, оскільки у вищезгаданому інструменті 1705 року написано, що кордон буде проведено через гирло ріки Єланця, який впадає у Великий Інгул, але експерієнція² показала, що вона впадає у Буг, отож визначили замість Єланця гирло ріки Громоклії, що впадає у Великий Інгул, але з цим були труднощі. Адже піддані Оттоманської держави, потребуючи лісу, який є по березі тієї ріки Громоклії, користувалися ним у попередні часи. І тому вони від двох описаних вище знаків, перейшовши Гарбузинку, пішли тією ж лінією до ріки Мертвих Вод, відстань від знаків дванадцять верст, а перейшовши Мертві Води, поставлено два знаки, а від тих знаків лінією до старої мечеті на ріці Солоні(й), на відстані 17 1/2 верст, і при цій мечеті поставлено два знаки; а потім, перейшовши лінією ту ріку, й на відстані 7 верст, перейшовши також ріку Єланець, поставлено два знаки, і звідти лінією протягом 21 версти до старої мечеті, що стоїть на березі ріки Громоклії. Ліворуч від мечеті поставлено два знаки, й на ній самій два знаки. А від тих знаків кордон іде берегом

¹ Сучасна назва Мертвовід. — Прим. перекладача.

² Досвід, практика (лат.). — Прим. перекладача.

тієї ріки Громоклії аж до ріки Великого Інгула, залишаючи весь ліс, що стоїть на березі тієї ріки Громоклії, Оттоманській державі. Тому поблизу згаданого лісу ще у двох місцях зроблено знаки, та при переході ріки Великого Інгулу також два знаки і біля них, перейшовши ту ріку Інгул, навпроти також поставлено два знаки. А звідти, йдучи до Бекеневського броду, на відстані 39 верст, перейдено ріку Висунь і зроблено також два знаки. А звідти йде кордон через Малий Інгул на Бекеневський брід, котрий, як мовить трактат 1705 року, на відстані 10 годин від Кизикермена. І від того броду кордон простягається полем просто на гирло ріки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро на відстані чотирьох миль від згаданого Кизикермена»¹.

Зі східного боку володіння вольностей запорізьких козаків залишалися як у межовому записі 1705 року: почавши від ріки Конки, де вона вперше впадає у Дніпро, навпроти Кам'яного Затону й Плетеницького лиману, далі вгору за її течією, і звідси, повернувши з заходу на схід, степом по прямій лінії над верхів'ями рік Токмака, Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди до річки Великої Берди й нарешті за течією останньої аж до її гирла, де вона впадає в Азовське море². Але для визначення границь вольностей запорізьких козаків зі східного боку також було створено спеціальну комісію з російського й турецького боку. За новим «інструментом», учиненим 1742 року російським уповноваженим князем Василем Онікійовичем³ Рєпніним та турецьким комісаром пашею Хаджі Ібрагімом Капиджі, границі запорізьких вольностей зі східного боку визначалися таким чином: «Почавши з верхів'я ріки Конки з обох сторін поставили по одному кургану; від тих курганів по прямій лінії на відстані чверті години — по такому ж кургану, від них у тому само напрямку й на такій самій відстані ще по одному кургану; біля західного верхів'я ріки Великої Берди також по одному кургану; від верхів'я ріки Конки до західної межі Великої Берди на відстані трьох чвертей години. Між згаданими річками з південного боку вся земля відійшла до Оттоманської імперії, а з північного боку вся земля відійшла до Російської імперії; а від рівнин до ріки Великої Берди й до нового міста (Міуського)⁴, розташовано-

¹ Полное собрание законов. — Т. 11. — № 8276. — С. 291.

² Див. Генеральну карту де Боксета й Капніста 1751 р.

³ В ориг.: «Аникитичем». — Прим. перекладача.

⁴ Тепер с. Міус Перевальського р-ну Ворошиловградської обл. — Прим. перекладача.

го в тому місці, де в Азовське море впадає ріка Міус, в усьому бути без змін за трактатом і конвенціями про кордони 1700 року, ріка ж Конка, аж до її впадіння у Дніпро, затверджується замість прикордонних знаків і залишається обома (державами) від впадіння її унизу в ріку Дніпро. Згаданими ріками дозволяється користуватися підданим обох імперій без обмеження. І за цим розмежуванням початок кордонів від верхів'я ріки Конки, а кінець біля нового міста, розташованого при впадінні ріки Міусу в Азовське море»¹.

Цим договором «визначено було нові кордони, які давали Росії право провести за рікою Самарою «нову» лінію, зручнішу й коротшу, ніж «стара»², для прикриття України від набігів татар, і ближчу для того, щоб здійснити завоювання Криму, напасти на Очаків і діяти на Чорному морі»³. Тим само договором, за указом Сенату 16 листопада 1743 року, українцям було дозволено будувати хутори й користуватися землею по ріку Самару; цим скористалися жителі Полтавського полку й зайняли смугу землі між лівим берегом Орелі й правим Самари, котру запо-

Щоби припинити суперечки між старосамарцями, донцями й запорожцями, уряд Єлизавети Петрівни видав спеціальний указ 15 квітня 1746 року: вважати границями запорізьких вольностей зі східного боку від ріки Дніпра річки Самару, Вовчу, Берду, Кальчик, Кальміус з «іншими ріками, які в них впадають, та належними до тих річок косами, балками та всілякими угіддями до попереднього кордону 1714 року, залишеного за останнім розмежуванням з Оттоманською Портою на боці Російської імперії».

різькі козаки споконвіку вважали своєю землею; для більшої певності полтавчани захопили навіть місто Стару Самару (Богородицьку фортецю) й поставили в ньому свою сотню; але за розпорядженням Сенату 23 серпня 1744 року «старосамарцям у вольності запорізькі втручатися заборонялось»⁴, а місто Стара Самара поверталось Запорізькому Війську і згодом (1762 р.) було зруйноване запорізькими козаками. 1745 року було наказано поселити на кордоні України дев'ять ландміліцьких⁵ полків,

¹ Записки одесского общества. — Т. 2. — Отд. 2, 3. — С. 835.

² Ідеться про Дніпровську лінію, споруджену 1768–1774 рр. — *Прим. перекладача*.

³ Записки графа Миниха. — С. 56.

⁴ *Яворницький Д.* Сборник материалов. — С. 49.

⁵ Ідеться про військо, сформоване 1713 р. з військових поселенців, селян-однодвірців на півдні Росії. — *Прим. перекладача*.

Зміст

Від перекладача	3
Передмова автора до першого видання	14
Границі вольностей запорізьких низових козаків	17
Гідрографія, топографія і клімат Запорізького краю	38
Продуктивність землі, флора, фауна й пори року Запорізького краю	64
Історія й топографія восьми запорізьких Січей	100
Склад, засади й чисельність славного Запорізького низового товариства	206
Військовий і територіальний поділ Запоріжжя	223
Військові, курінні й паланкові ради запорізьких козаків	230
Адміністративна й судова влада у Запорізькому низовому Війську ...	243
Суди, покарання і страти у запорізьких козаків	261
Одяг та озброєння запорізьких козаків	272
Запорізькі військові клейноди	296
Характеристика запорізького козака	302
Домашнє життя запорізьких козаків у Січі, на зимівниках і бурдюгах	313
Церковний лад у запорізьких козаків	332
Самарський Пустельно-Миколаївський монастир	389
Охорона кордонів запорізьких вольностей	406
Мусульманські сусіди запорізьких козаків	410
Становище християн у мусульманській неволі	424
Християнські сусіди запорізьких козаків	434

Збройні сили та бойові засоби запорізьких козаків.....	454
Сухопутні й морські походи запорізьких козаків.....	465
Хліборобство, скотарство, рибальство, мисливство, городництво й садівництво у запорізьких козаків.....	480
Торгівля, промисли й ремесла у запорізьких козаків.....	497
Прибутки Війська Запорізького низового.....	514
Грамотність, канцелярія і школа у запорізьких козаків.....	528
Поштові установи у запорізьких козаків.....	536